

34-Mavzu: Nikoh va Ajralish

Reja

1. Nikohni demografik mohiyati turlari
2. Nikoh ko'rsatkichlari
3. Ajralish va uning ko'rsatkichlari

Nikoh aholi geografiyasi, demografiya, sotsiologiya, huquq, tarix, psihologiya va boshqa fanlar tomonidan o'rganiladi. Nikohga ilmiy adabiyotlarda quyidagicha ta'rif berilgan: nikoh-ayol va erkak o'rtasidagi munosabatlarning ijtimoiy qo'llab-quvvatlangan va jamiyat tartibga soluvchi shaklidir. Nikohning huquqiy asoslari- nikoh tuzish va uni bekor qilish shartlari va tartiblari, er-xotinning huquq va majburiyatlari O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksida batafsil yoritilgan.

Demografiya fani boshqa fanlardan farqli o'laroq nikohning makro-ijtimoiy darajadagi asosiy parametrlarini tavsiflovchi insonlar va demografik hodisalar majmuini o'rganadi.

Nikoh- insonlar populyatsiyasida er-hotin juftligining shakllanish jarayonidir. Nikoh demografik tahlilda real yoki gipotetik avlodga nisbatan qaraladiva u qonun yoki an'anaga binoan nikoh yoshiga yetgan, lekin hali nikohdan o'tmagan insonlar (erkak va ayol) o'rtasida tuziladi.

Nikohning shartlari, shakllari va uni tuzish tartiblari dunyoning turli mamlakat va xalqlarida turlicha bo'lgan hamda tarixiy rivojlanish jarayonlarida o'zgarib turgan.

Jinsiy munosabatlarning dastlabki ijtimoiy tartibga solingan shakliibtidoiy jamoa tuzimining guruh nikohidir. Guruh nikohi- qabilalar o'rtasida tuzilgan nikoh bo'lib, qabila ichida har qanday jinsiy nikoh bo'lishiga ruxsat berilmagan. Korinishidan guruh nikohi dislokal, ya'ni er va xotin birga yashamasdan bitta maishiy xo'jalik jamoasiga mansub bo'lmagan. Keyinchalik guruh nikohi torayib borib, avval bitta avlodga tegishli shaxslar, keyinchalik esa bir juft shaxslar orasida tuzilgan, ya'ni nikoh juftligiga aylangan.

Dastlab nikoh juftligida er va xotin birga yashagan, keyinchalik esa er xotining qabilasiga (matrilokal), keyinchalik xotin erning qabilasiga (patrilokal) o'tgan. Nikohning bu turlarida er va xotin o'rtasida mulklar alohida bo'lgan. Guruh nikohidagi ayrim belgilar saqlanib qolgan.

Dexqonchilik va chorvachilikka o'tish munosabati bilan erkak kishining xo'jalikdagi o'rni oshib brogan va natijada nikoh juftligi mustahkamlangan. Bu bilan monogam nikohga asos solinishiga sabab bo'lgan. Monogam nikohning qabila tuzimi parchalangandan so'ng nikoh monokal turga, ya'ni er va xotin bitta oilada, bitta xo'jalikka mansub bo'lgan holga o'tgan. **Monogam nikoh** deganda, bir erkakning bitta ayol bilan jinsiy, xo'jalik va maishiy ittifoqi tushuniladi. Bu esa "monogam nikoh" tushunchasini "oila" va "uy xo'jaligi" tushunchalariga yaqinlashtiradi. Ko'plab hududlarda asta sekinlik bilan **patrilokal nikoh**, ya'ni xotin va farzandlarning butunlay erning hukmi ostida bo'lishligi tasdiqlandi. Tarixiy rivojlanish davomida nikohning asosiy shakli **monogamiya** bo'lib bordi. Shu bilan birga, ba'zi xalqlarda monogamiya bilan bir qatorda poligamiya (ko'p xotinlik, ko'p erlik) turi ham uchrab turadi. Nikoh turlarining tasnifi 1-jadvalda keltirilgan. Nikoh tuzish va nikohdagi juftni tanlash turli ijtimoiy -iqtisodiy shart-sharoitlar bilan amalgam oshiriladi.

Quldorlik tuzimidagi mamlakatlarda nikoh faqatgina erkin fuqarolar uchun mumkin bo'lgan. Erkin kishilarning qullikdagi ayol bilan nikoh qilinishi qat'iy qoralangan. Feudal tuzimdagi davlatlarda esa hukmron sinflar o'rtasida gomogam nikoh tarqalgan. Dexqonlar o'rtasidagi nikoh esa zodagonlarning ruxsati bilan tuzilgan.

Aytish joizki, industrial jamiyat va ta'lim tizimining rivojlanishi hamda ayollarning ishlab chiqarishga ko'proq jalb etilishi nikoh jarayonining o'zgarishiga olib keladi. Chunonchi, ta'lim tizimining rivojlanishi ba'zi mamlakatlarda nikoh yoshining kattalashishiga olib keladi, natijada nikohga kirmagan, birgalikda yashovchi erkaklar va ayollar, nikohdan oldingi aloqalar va nikohsiz (noqonuniy) tug'ilgan farzandlar soni ko'payib boradi.

Shu o'rinda "birgalikda yashash" va "birgalikda yashovchilar" tushunchalarining mohiyatini yoritib o'tsak.

1-jadval.

Nikoh turlarining tasnifi

Nikoh turlari va mezonlari	Nikoh turning nomlanishi	Nikoh ta'rifi
Juftni tanlash	Ekzogamiya	Juft faqat begona gurugdan tanlanadi
	Endogamiya	Juft faqat o'zining guruhidan tanlanadi
Nikoh guruhi o'lchami	Monogamiya	Bir erkakning faqat bitta ayol bilan tuziladigan nikohi
	Poligamiya	Bir erkakning bir nechta ayol. Yoki bir ayolning bir nechta erkak bilan tuziladigan nikohi
	Poliginiya	Ko'p xotinlilik
	Poliandriya	Ko'p erlik
	Guruh nikohi	Bir nechta ayolning bir nechta erkak bilan nikoh ittifoqi
	Juft oila	Monogamiyaning bir tiri
Er-xotinning yashash joyi	Patrilokal	Er va xotin erning ota-onasi uyida yashashi
	Matrilokal	Xotinning ota-onasi uyida yashashi
	Neolokal (dislokal)	Er va xotin alohida yashashi
	Unilokal	Er va xotin birgalikda yashashi
Er-xotinning tengsizligi	Tengsiz	Er va xotinning jamiyatdagi o'rni, yoshi va daromadlari bir-biridan farq qiladi
Nikoh uchun to'lov	Sotib olinadigan	Ayol kishiga Tovar sifatida qaraladi
	Sovg'a	Ayol kishi erkakning qarindoshlariga sovg'a qilinadi
	Ilohiy	Qizlarning hudolar bilan nikohdan o'tishi
	Qalin evaziga	Kelinning ota-onasiga qalin to'lash
O'g'irlash	O'g'irlash	Kelin yoki kuyovning o'g'irlanishi

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. "Demografiya" T.: 2011

Birgalikda yashash- bu nikoh qonunchiligiga mos ravishda ro'yhatdan o'tkazilmagan jinsiy ittifoqdir. Birgalikda yashashjinsiy ittifoqning oddiy nomlanishi bo'lib, nikoh qonunchiligiga mos ravishda rasmiylashtirilmagan niohdir¹.

Boshqacha qilib aytganda, birgalikda yashash ikkita balog'atga yetgan shaxslarning hamkorlikda bir xo'jalikda yashashi bo'lib, nikoh yoki qarindoshlik munosabatlari bilan bog'lanmagan, lekin hissiy va jinsiy munosabatga ega bo'lganlardir.

¹ Социальная энциклопедия.- Москва, 2000. -С. 344

Birgalikda yashovchilar quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- "hissiyotga berilganlar", lekin hali nikohga tayyor bo'lmaganlar;
- Nikohga kirishni hohlayotganlar va buni amalga oshirishni kutayotganlar;
- Iqtisodiy sabablarga ko'ra (qambag'allik) birga yashayotganlar;
- Doimiy nikohga muqobil sifatida birgalikda yashashni ma'qul ko'rayotganlar.

Agar birinchi uchta toifadagi odamlar nikohni bor holicha inkor etmasalarda, nikohga kirish hususida jiddiy qaror qabul qilish uchun bir-birini "sinash" kerak, deb hisoblayotganlar bo'lsa, to'rtinchi toifa odamlar u yoki bu sabablarga ko'ra, nikohga kirishni istamayotgan odamlarni o'z ichiga qamrab oladi. Birgalikda yashovchi ko'pgina odamlar bungacha qonuniy nikohda bo'lganlar, lekin ularning nikohdagi hayot tajribasi omadsiz bo'lib, ular ajralishga majbur bo'lganlardir. Ular ajralishni yana bir boshidan kechirishni va yana "tavakkal" qilishni istamaydiganlar, lekin o'zlari sevadigan hamrohi bilan jinsiy munosabatlarga qarshi bo'lmaganlardir.

Ko'pgina odamlar nikohning qonuniy ro'yhatdan o'tkazmasligining asosiy sabablari, avvalambor, ular nikohning umrboqiy tavsifga ega ekanligiga ishonmasligi, keyingi ajralish va mulkni bo'lib olish bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarishni istamaganliklari hisoblanadi.

Aholi orasida nikoh juftligining hosil bo'lish jarayoni birinchi va takroriy nikohga kirishni o'z ichiga oladi. SHu bilan birga, nikoh "nikoh bozori" dagi holat, nikoh aylanasing shakillanishi, nikohdagi tanlashning mavjudligiga bog'liq bo'ladi.

"Nikoh bozori"-bu nikohga layoqatli aholining turli guruhlaridagi nisbatlar tizimini ko'rsatuvchi shartli belgidir. Mazkur bozordagi holat nikohga kirish ehtimoligiga, muayyan hudud aholising jinsiy tarkibiga va nikohga layoqatli aholi tarkibidagi salohiyatli nikoh juftliklarining soniga bog'liq.

Nikoh aylanasi nikohdagi juftliklar yig'indisidan iborat bo'lib jamiyatdagi qonunchilik, ma'naviy_ etnik me'yorlar, juftliklarning shahsiy sifatlari va ijtimoiy-iqtisodiy holatlari bilan belgilanadi.

Nikoh tanlovi berilgan nikoh aylanasi ichida nikoh juftliklarini tanlashdan iborat bo'lib, unga ijtimoiy- iqtisodiy, madaniy, psixologik va antropologik mezonlar ta'sir o'tkazadi hamda ularning har birining ta'siri vaqt davomida o'zgarib turadi.

Nikoh holatini tadqiq va tahlil qilishda uni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Aytish joizki, nikoh haqidagi ma'lumotlar fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilishni tahlil qilish natijasida olingan statistic ma'lumotlar, aholini ro'yhatga olish ma'lumotlari va tekshiruv natijalari asosida to'planadi. Fuqarolik holati ma'lumotnomalarini qayd qilish ma'lumotlari asosida nikoh bo'yicha mahsus statistik shakllar ishlab chiqilib, ular jarayonning asosiy tavsiflarini tadqiq qilishda baza vazifasini o'taydi. Aholini ro'yhatga olish jarayonida so'rovnoma to'ldirayotgan shaxsning nikohdagi holati so'raladi va natijada aholi orasidagi nikohdasilar soni aniqlanadi. Aholining nikoh holati o'rganilayotgan ijtimoiy-demografik jarayonning chastotasi, darajasi, davomiyligi, mustahkamligini belgilovchi tavsiflar asosida hamda nikoh tuzuvchi shaxslarning yoshlarini inobatga olgan holda o'rganiladi.

Nikoh holatini ifodalovchi demografik ko'rsatkichlar quyidagi guruhlarga ajratiladi:

- avlodlar orasidagi nikoh va nikohsizlik holatlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar;
- nikohga kirishni umumiy chastotasini o'lchovchi ko'rsatkichlar;
- nikohdan o'tuvchi shaxslarning yoshini belgilovchi ko'rsatkichlar;
- beva bo'lib qolish chastotasi;
- nikohning mustahkamligi va ajralishlar chastotasi;
- takroriy nikohlarning tarqalganlik ko'rsatkichlari;
- nikohdagi juftini tanlash hususiyatlari.

Nikoh holati- demografik tahlildagi aholining muhim tarkibiy tavsifi bo'lib, muayyan vaqtdagi nikohjarayonidir. Nikoh holati nikoh yoshida bo'lgan erkak va ayollarmutlaq sonining aholining o'rtacha yillik soniga nisbati orqali aniqlanadi. Masalan 1897 va 1926 yilgi aholi ro'yhatlarida nikoh holatini quyidagi turlari inobatga olingan: hech qachon nikohda bo'lmaganlar, nikohdagilar, bevalar va ajrashganlar. 1979 va 1989 yilgi aholi ro'yhatlarida

ajrashganlar, lekin amalda birga yashayotgan shaxslar turkumi qo'shildi. Bundan tashqari 1939, 1959 va 1970 yillardagi aholi ro'yhatlarida aholi faqat nikohda bo'lganlar va bo'lmaganlar toifasiga ajratilgan.

Aholining nikoh holatiga aholining yosh-jinsiy tarkibi, birinchi nikohdan o'tuvchilarning o'rtacha yoshi, oldingi tug'ilish darajasi ta'sir etadi. Har bir avlod ma'um bir tarihiy sharoitda shakllanganligi uchun ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy omillar: aholining nikoh institutiga munosabatini belgilovchi ijtimoiy hulq me'yorlari, iqtisodiy inqirozlar, ijtimoiy va siyosiy ziddiyatlar (urush, inqilob, qatag'on) nikoh hoatiga ta'sir ko'rsatadi.

Nikoh holatiga yosh tarkibini ta'sirini ko'rsatuvchi eng qulay ko'rsatgich-bu nikohning u yoki bu holatidagio'rtacha yashash muddatidir. Masalan, nikoh holatidagi o'rtacha yashash muddatini aniqlash uchun nikohda turgan ayollar va erkaklar sonini, o'zlari mansub bo'lgan yosh guruhlarining intervali kattaligiga ko'paytirilib, hosil bo'lgan ko'paytmalar qo'shiladi. Biroq bu usul bilan hisoblangan ko'rsatkichlarda nikoh holatiga o'limning ta'siri hisobga olinmagan bo'ladi. Mazkur ko'rsatkich nikohda turganlar haqidagi ma'lumotlarni standartlash imkonini beradi. Shu sababli ulardan qiyoslash uchun foydalanish mumkin. Bu interval ko'pincha 15-49 yoshdagi ayollarni reproduktiv vazifalarini amalgam oshirishlarini nikohda turganliklarining davomiyligiga bog'liqligini hisobga olish uchun qo'llaniladi.

Mutlaq nikohsizlik darajasi odatda aholining 50 yoshgacha bo'lgan va hech qachon nikohda bo'lmagan ayol va erkaklar soni bilan tavsiflanadi. Bu ko'rsatkich tadqiqot olib borilayotgan avlodlarning qancha qismi nikohga kirmaganligini ko'rsatdi (2-jadval).

2-jadval

Mutlaq nikohsizlik darajasi mezon

Mutlaq nikohsizlik ko'rsatgichi %	Nikohsizlik darajasi
5 dan kam	Past
5-9	O'rtacha
10 va undan yuqori	Yuqori

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. "Demografiya" T.: 2011

Bugungi kunda O'zbekistonda aholining mutlaq nikohsizlik darajasi past hisoblanadi, ya'ni 5,0 % dan kamni tashkil etadi. Aholi ro'yhari ma'lumotlaridan olingan hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, turli yoshdagi ayollar (real avloddagi) orasida mutlaq nikohsizlik darajasi faqat urush yillari va undan keyingi nikoh bozorining deformatsiyasi davridagina yuqori bo'lgan.

Nikohga kirishning umumiy chastotasini o'lchovchi ko'rsatkichlarga nikohning umumiy va mahsus ko'rsatkichlari kiradi.

Nikohning umumiy koeffisenti muayyan hududdagi aholi orasidagi bir yilda har mingta kishiga to'g'ri keladigan nikohlar sonini anglatadi.

Masalan: S-aholining o'rtacha yillik soni, T-ko'rsatkichni hisoblash lozim bo'lgan davr, V-tuzilgan nikohlar soni bo'lsa, b-nikohning umumiy koeffisenti quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$b=B/ST*1000$$

Ushbu ko'rsatkichning kamchiligi shundaki, u aholining yosh tarkibi va nikoh tarkibiga bog'liq bo'lib, nikohni hududlararo qiyoslashni qiyinlashtiradi.

Nikohning maxsus koeffisenti nikohga layoqatli yoshdagi aholi orasida alohida erkaklar va ayollarning nikohdan o'tish hodisasini baholash uchun qo'llaniladi. Bu ko'rsatkich nikohning umumiy koeffisentiga o'xshash topiladi, faqat bunda kasrning suratida 16 va undan yuqori yoshdagi (nikhga layoqatli) aholi soni yoki ma'lum nikoh holati (hech qachon nikohda bo'lmaganlik)da bo'lgan aholi soni kiritiladi. Biroq, bu ko'rsatkichni ham aholining yosh tarkibi bo'yicha standartlashtirish lozim.

Nikoh holatini baholash uchun eng maqbul usul - bu nikohning yig'indi koeffisenti hisoblanadi. Mazkur koeffisent bir avloddagi insonlarning butun hayoti davomida tuzilgan nikohlarning shartli o'rtacha sonini tashkil qiladi. Bu koeffisent 16-69 yoshdagi ayollar va erkaklarning nikohdagi yosh koeffisenti yig'indisi tarzida, odatda bir kishiga nisbatan quyidagicha hisoblanadi:

$$NYuK = n \sum_{16}^{69} B_x / 1000$$

Bu yerda: B_x -yosh koeffitsientlari;
 n - yosh intervali uzunligi;

Nikohning yog'indi koeffitsientini barcha nikohlar, shu bilan birga birinchi va takroriy nikohlar uchun ham hisoblash mumkin.

Odatda, birinchi nikohlar uchun nikohning yig'indi koeffitsienti 16-49 yoshdagi aholi guruhlari uchun hisoblanadi.

Nikohning yosh koeffitsienti alohida nikoh qurish chastotasini tavsiflaydi. U ikki usulda hisoblab topiladi.

Birinchi usul muayyan yoshda nikoh qurgan shaxslarning sonini, shu yashdagi nikohga layoqatli aholi soniga bo'lish orqali aniqlanadi. Ko'rsatkichlarning nikohning barcha alohida holatlari: bo'ydoqlar, turmushga chiqmaganlar, bevalar va ajrashganlar uchun hisoblash mumkin.

Ikkinchi usulda esa kasr suratiga shu yoshda bo'lgan aholining umumiy sonini qo'yish orqali topiladi.

Nikohning umumiy koeffitsientini taxlil qilishda 50 yoshgacha bo'lgan aholi orasida birinchi nikohlarni hisoblash koeffitsientlari muhim ahamiyatga ega. Agar bu koeffitsientlar birdan yuqori bo'lsa, bu nikoh jarayonining yasharganligidan, birdan past bo'lishi nikohdan o'tishning orqaga surishning keng tarqalganligidan dalolat beradi. Nikohning yig'indi koeffitsienti aholining nikoh tarkibi va nikoh taqvimiga bog'liq bo'ladi.

Nikohga kirishning o'rtacha yoshi-nikoh harakatining asosiy tavsiflaridan biri bo'lib, aholini ro'yhatga olish va shu yili nikohdan o'tgan shaxslarning yoshlari haqidagi ma'lumotlarni o'zida jamlagan joriy hisob-kitoblar asosida topiladi. Buni bir necha ko'rsatkichlar orqali hisoblash mumkin.

1. O'rtacha arifmetik yosh. Bu ko'rsatkichning suratida turli yoshlarda tuzilgan nikohlar yig'indisi, maxrajida esa nikohdan o'tganlarning umumiy soni turadi:

$$x = \frac{\sum(x+0,5)B_x}{\sum B_x}$$

Bu yerda x –individning nikohga kirish yoshi;
 B_x - x yoshda nikohdan o'tganlar soni.

2. O'rtacha mediana yoshini aniq bir yilda tuzilgan nikohlarni 100000 ta nikohga taqsimlab topiladi. Shunda bu ko'rsatkich 100000 umumiy nikohlarning 50000 tasi nikohga kirish yoshiga mos keladi. Bu ko'rsatkichni hisoblash zamirida avvalgi va keyingi yoshlar o'rtasidagi nikohlar barobar taqsimlanadi, degan taxmin yotadi.

Nikoh holatini taxlil qilishda o'rtacha moda yoshi ko'rsatkichlaridan ham foydalaniladi. O'rtacha moda yoshi deganda, nikohlarning eng katta qismi tuzilgan yosh nazarda tutiladi. Masalan O'zbekistonda o'rtacha nikohga kirish yoshi 1930- yillarning o'rtalaridan to ikkinchi jahon urushi boshlanguniga qadar oshib borishga moyil bo'lgan. Urushdan so'ng bir muncha pasaydi. Biroq bu pasayish uzoq davom etmadi va ikki yil davomida (1948-1950) nikoh bozoridagi katta mutanosiblik ta'sirida o'rtacha nikohga kirish yoshi erkak va ayollarda ikki yoshga kattalashdi. Bugungi kunda es nikohga kirishning o'rtacha yoshi yil sayin ortib bormoqda.

Nikoh bozorida juft tanlashga ta'sir etuvchi ijtimoiy, demografik, madaniy va boshqa omillarni taxlil qilishda nikoh indeksidan foydalaniladi.

Nikoh indeksi- demografik ko'rsatkich bo'lib, nikohdagi juftlikning biron bir belgisi (yoshi, millati, ma'lumoti, daromadi va hk) ga qarab tanlash darajasini o'lchash uchun qo'llaniladi. Nikohning gomoganiya (tortilish, intilish) va geterogamiya (qochish) indeksleri farqlanadi. Bu indekslar M. V. Ptuxa tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ularni tuzishda erkaklar va ayollar uchun alohida nikohlarni joriy ro'yhatga olishning quyidagi formula asosida hisoblangan ma'lumotlaridan foydalaniladi:

$$S' = (AT - CL) / L(T - C)$$

$$S''=(AT-CL)/C(T-L)$$

Bu yerda S' , S'' – erkaklar va ayollar uchun gomogamiya indeksi;

L , C – nikohga kirgan ayollar va erkaklar soni;

T – nikohlarning umumiy soni.

Ikkala jins uchun gomogamiya indeksi ayollar va erkaklar uchun topilgan indeksning geometrik o'rtacha qiymati bo'yicha aniqlanadi. Gomogniya indeksi +1 dan 0 gacha, ya'ni juftlikning ushbu hususiyatlari nisbatan maksimal moyillikdan butunlay befarqlikgacha o'zgarib turadi. Agar nikoh juftlarini tiklashda ma'lum guruhdagi juftlikning nikohiga nisbatan salbiy munosabat kuzatilsa, ya'ni

$(AT-CL) < 0$, geterogamiya indeksi quyidagicha aniqlanadi:

$$a=(AT-CL)/CL=AT/CL-1$$

Shunday qilib, aholining nikoh tarkibini taxlil qilishda nikohning umumiy, mahsus, yosh va yig'indi koeffitsientlari va nikoh indeksidan foydalaniladi.

2 Ajralish va uning ko'rsatkichlari

Ajralish avloddagi nikoh juftliklarining nikohni bekor qilishi natijasida yuzaga keladigan demografik jarayondir. Bu er va xotinning hayot vaqtidagi nikohning bekor qilinishidir. Ajralish ham nikoh singari demografiyadan tashqari yana bir qator fanlar: xususan, huquq, sotsiologiya, psixologiyaning tadqiqot predmetlari jumlasiga kiradi. Nikohning huquqiy jihatdan bekor qilinishi to'g'risidagi ma'lumotlar manbai bo'lib, fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organlarining ma'lumotlari xizmat qiladi.

Ajralish murakkab ijtimoiy jarayon bo'lib, uning ijtimoiy-demografik omillari hali yetarli darajada o'rganilmagan. Ajralish qonuniyatlarini tushuntiruvchi konsepsiya ishlab chiqilmagan.

Ajralish qadimda islom aqidalariga ko'ra amalga oshgan va bu jarayon "taloq" deb atalgan. "Taloq" arabcha so'z bo'lib ozod bo'lmoq, ajralmoq degan ma'noni bildiradi. Islom aqidalariga ko'ra, taloq erkak tomonidan aytilmaguncha er xotinning ajralishi qonuniy hisoblanmagan. Agar ayol tomonidan nikohning bekor etilishi talab qilinsayu, erkak bunga norozi bo'lsa, taloq kuchga kirmagan. Shariat qonunida erkak "taloq" so'zini hushyor va sog'lom vaqtda aytib, o'zi iqror bo'lganidagina taloq qonuniy bo'lgan².

Nikohning barqarorligi yoki ajralishga nikohgacha va nikoh davridagi qator omillar ta'sir ko'rsatadi (3 jadval). Nikohning barqarorligiga ta'sir etuvchi nikohgacha omillar keltirilgan.

3-jadval.

Nikoh barqarorligiga ta'sir etuvchi nikohgacha bo'lgan omillar

Bevosita	Aksincha
Erning oliy ma'lumoti	Erkaklar va ayollarning erta nikohga kirishi
Oilaning umumiy ijtimoiy ahvoli	Nikohga kech kirish
Ota-onalarning oilaviy hayoti muvaffaqiyatlarining respondentlar tomonidan ijobiy baholanishi	Xotin yoshining erdan katta bo'lishi
Nikohdan oldingi tanishuvning davomiyligi	Xotinning oliy ma'lumoti
Bir-biri haqidagi birinchi o'zaro ijobiy taassurotlari	Er va xotinning kelib chiqishi shaharlik xotin yoki er shaxarlik va aksincha
Ish, o'qish sharoitida tanishuv	To'liq bo'lmagan oilada tarbiya topish
G'amho'rlik	Bo'lg'usi er-xotinlarda uka, aka, opa-singillarning yo'qligi
Nikoh tuzish tashabbusining erkak kishi tomonidan berilishi	Tanishuv davridagi munosabatlarning mustahkam emasligi
Uzoq o'ylamasdan (2 haftagacha) nikoh taklifini qabul qilish	Nikohdan avvalgi homiladorlik

² Бўриева М. Р. Ўзбекистонда оила демографияси. – Т.: университет 1997.-84 б

Nikohni ro'yhatga olinishining to'y marosimi bilan kuzatilishi	Ota-onalarning nikohga salbiy munosabati
--	--

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. "Demografiya" T.: 2011

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, erkak va ayolning erta nikohga kirishi, nikohga kech kirish, xotin yoshining eridan katta bo'lishi, xotinning oliy ma'lumotga ega bo'lishier-xotinning kelib chiqishi, nikohdan oldingi homiladorlik kabi nikohgacha bo'lgan omillar ajralishga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Nikohgacha bo'lgan omillar qatori, nikoh davridagi omillar ham ajralishga sabab bo'ladi (4-jadval).

4-jadval.

Nikohning barqarorligiga ta'sir etuvchi nikohdagi omillar

Bevosita	Aksincha
Ayolning yuqori reproduktiv holati	Er-xotinning reproduktiv holatini bir-biriga to'g'ri kelmasligi
Oilada ota-onalarning mavjudligi	Er-xotinning spirtli ichimliklar iste'mol qilishi
Asosiy oilaviy muammolarni birgalikda yechishi	Ma'naviy muloqotga er-xotin xulqining to'g'ri kelmasligi
Er-xotinning bo'sh vaqtini birgalikda o'tkazishi	Bir-birini qo'llab-quvvatlashning yo'qligi
Hayotning turli jabhalarida nizolarning kamligi	Jinsiy munosabatlardan qoniqmaslik
Er-xotin bir-birini yuqori xurmat qilishi va hissiy qabul qilishi	Oilaga ota-onaning salbiy munosabati

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. "Demografiya" T.: 2011

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, ayolning yuqori reproduktiv holari, asosiy oilaviy muammolarni yechishi, er-xotinning bo'sh vaqtini birgalikda o'tkazishi, nikohning barqarorligiga olib keluvchi omillar hisoblanadi. Shu bilan birga, nikoh davrida er va xotinning reproduktiv holatining bir-biriga to'g'ri kelmasligi, spirtli ichimliklar iste'mol qilishi, ma'naviy muloqatda er va xotinning hulqi to'g'ri kelmasligi, jinsiy munosabatlardan qoniqmaslik va ota-onaning salbiy munosabati ajralishga sabab bo'ladi.

Ajralishning demografik mohiyatini ochishda ajralish chastotasini o'lchovchi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ular jumlasiga ajralishning umumiy, maxsus, yosh va yig'indi koeffisientlari kiradi. Shuningdek, ajralishning mahsus koeffisienti ham qo'llaniladi. Bu koeffisient aholini ro'yhatga olish va joriy ro'yhatlar ma'lumotiga ko'ra davr mobaynidagi ajralishlar sonining shu davr o'rtasidagi nikoh juftliklarini o'rtacha soniga nisbatiga teng.

Ajralishning barcha koeffisientlari ichida nafaqat ajralishlar chastotasi, balki nikohni bekor qilishda uning davomiyligini ham aniqlash imkonini beruvchi eng aniq ko'rsatgich – bu nikohning berilgan davomiyligining mahsus koeffisientidir. Koeffisient shu yili (ma'lum yilda) ma'lum muddat davom etgan nikohlarning bekor qilinishi sonini, ilgari tuzilgan nikohlar soniga nisbati bilan hisoblanadi.

Takroriy nikoh – bu ajrashganlar va bevalarning tuzgan nikohidir. Alohida ajrashish darajasi yuqori bo'lgan sharoitda ular qoplovchi rol o'ynaydi. Takroriy nikoh koeffisientlari birinchi nikoh koeffisientlariga mos holda bevalar va ajrashganlar, takror nikohga kirganlar soni aholi ro'yhatlaridagi ma'lumotlar asosida hisoblanadi.

Yangi nikohga kirish chastotasi takroriy nikohning mahsus va yosh koeffisientlari yordamida aniqlanadi. Nikohlarni tugatish va takror nikohga kirish hodisalarini o'zaro taqqoslash takroriy nikohni, ajralish va bevalikni qay darajada qoplanganligini baholashga yordam beradi.

Takror nikohga kirishning o'rtacha yoshi nikohga kirish ketma-ketligi yoshining o'rtacha miqdoriga bog'liq bo'ladi.

Nikoh ikkita sabab bilan to'xtatilishi mumkin: ajralish tufayli va umr yo'ldoshlardan birining o'limi o'limi sababli. Shuning uchun nikohlarning to'xtatilish ko'rsatkichlari ajralish hamda o'lim va beva qolish ko'rsatkichlariga bo'linadi.

Nikoh davomiyliliklar qatori uchun beva qolish ehtimoliga ega bo'la turib, nikohlarning boshlang'ich miqdorini 10000 ga teng deb e'tiborga olgan holda beva qolish jadvalini tuzish demokratik jadvallar uchun hos bo'lgan barcha ko'rsatkichlarni yoyib yuborish mumkin. Bunda, murakkablik shundan iboratki, nikohda bo'lganlarning o'limlari bo'yicha ma'lumotlar juda kam bo'lib, o'lim jadvalini barcha aholiga jisbatan qollanishi esa beva qolishlikni ko'paytirib yuboradi.

Shunday qilib, ajralish er va xotin hayot sikllaridagi nikohni bekor qilishi hisoblanib, ajralish chastotasini o'lchovchi ko'rsatkichlar yordamida holatga baho beriladi.

Ajralish muammosi hozirgi kundagi eng muhim ijtimoiy muammolaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun ko'plab jaxon mamlakatlaridagi kabi, O'zbekistonda ham ajralish muammosini o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ajralish muammosini bir qator fan vakillari, jumladan: demograflar, iqtisodchilar, sotsiologlar, psixologlar, huquqshunoslar va boshqa fan sohalari mutaxassislari o'rganmoqdalar. Tadqiqotlardan ko'zlangan asosiy maqsad ajralish sabablari, omillari, motivlarini o'rganish, ularni bartaraf etish, ajralishlarning salbiy asoratlarini kamaytirishga qaratilgan. Oilalarning buzilishi tufayli nafaqat oila a'zolari va farzandlari, balki jamiyat ham ko'p zarar ko'radi. Ajralishlar ko'plab noxush hodisalar: noto'liq oilalar sonining ortishi, bolalar va o'smirlar o'rtasida qonunbuzarlikning ko'payishi, pedagogik nazoratsiz qolgan bolalar sonining ortishi, yolg'izlik, sobiq er-xotinlar va qarindoshlarning o'zaro munosabatlarining yomonlashuvi kabilarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Dunyoning ayrim davlatlarida, jumladan, Italiya, Niderlandiyada yaqin-yaqin zamonlargacha ajralish huquqiy jihatdan nihoyatda murakkab jarayon edi. Biroq bu usul ham oila mustahkamligini ta'minlashda kutilgan natijalarni bermaydi. Balki ajralishni taqiqlash, ajralish erkinligini bermaslik, o'z navbatida nikoh yoshining o'sishini, oila qurmaslik, nikohgacha va nikohdan tashqaridagi jinsiy aloqa, psixologik nosog'lom oilalar miqdorining ortishi nikoh-oila munosabatlari zahirida yuzaga keladigan jinoyatlar, qotillik, xiyonat kabilarning ortishiga olib keladi. Shuning uchun ham hozirgi vaqtda ajralish erkinligi deyarli barcha davlatlar nikoh-oila qonunchiligida qayd etilgan.

Ajralishni taqiqlash va unga rasmiy ravishda xalaqit qilish emas, balki ajralishlarning oldini olish, unga olib keladigan sabablar va omillarni bartaraf etishdir. Ajralishlarning o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari mavjuddir. Bu xususiyatlar oilalarning buzilishiga olib keladigan sabablar, ularning amalga oshish jarayoni, oqibatlari, ajralishgacha va undan keyingi davrlardagi er-xotinlarning holati kabilarda ifodalanadi. Shunday xususiyatlardan biri ajralish niyatini bildirib rasmiy tashkilotlarga murojaat qiluvchi ajralish tashabbuskori kim ekanligida namoyon bo'ladi. Sharq oilalarida, ayniqsa o'zbek va qishloq oilalarida ajralish tashabbuskori ko'proq erkaklar bo'ladilar va aksincha, Yevropa xalqlari oilalarida, yosh oilalarda va urbanizatsiyalashuv darajasi yuqori bo'lgan shahar oilalarida ajralish tashabbuskori ko'proq ayollar bo'ladi.

O'zbekistonda kuzatilayotgan ajralishlarning asosiy sabablari quyidagi obyektiv omillarga bog'liq bo'lishi mumkin:

-birinchidan, qishloq joylarda ajrashgan ayol erkakka nisbatan jamoatchilik tomonidan ko'proq tanqidiy muhokama qilinadi.

-Ikkinchidan, qishloq joylarda ajralishgandan so'ng ayollarning moddiy holati erkaklarga nisbatan yomonlashadi, o'zbek millatidagi o'ziga xos urf-odatlar o'zbek ayolining uy-joylarni eriga qoldirib, o'z ota-onasinikiga (uning akaukalari o'z oilasi, xotini, bolalari bilan yashayotgan va ajrashgan ayol uchun ahvolni yanada jiddiylashtiruvchi joyga) borib yashashga majbur bo'ladilar.

-Uchinchidan, qishloq ayollarida ajralishgandan so'ng qayta oila qurish imkoni nihoyatda kamdir. Mana shu obyektiv sabablarni hisobga olgan holda qishloq joylardagi o'zbek ayollari muammoli (er-xotin orasidagi munosabatlar nihoyatda ziddiyatli, nizoli, ular orasidagi mehr-oqibat yetarli ifodalanmagan oila) nikohga ham ko'nikib yashayveradilar. Ba'zi ayollar, aslida eri bilan birga yashamayotgan bo'lsalarda (hatto yillab), erlaridan «o'ch olish» maqsadida, uning

boshqaga uylanishiga yo'l qo'ymaslik uchun rasmiy ravishda, sud orqali ajrashishga ko'nmaydilar. Qishloq joylardagi ajralishgan erkaklar ayollarga nisbatan birmuncha imtiyozli vaziyatda bo'ladilar: ular ajralishgandan so'ng o'z yaqinlari tomonidan ko'proq qo'llab-quvvatlanadi. Bolasi yo'q bo'lgan holatda esa ajralishgan erkak uchun turmushga chiqmagan ayolga uylanish sezilarli darajada muammo tug'dirmaydi.

Bundan tashqari u ajralishdan so'ng oldingi sharoitda — o'z (ota-onasining) uyida qoladi va navbatdagi yangi oila qurish imkoniga ega bo'ladi. Shuning uchun qishloq joylarda ajralishlarning tashabbuskorlari ko'proq erkaklar bo'ladilar.

Agar ajralishlarning ayol va erkakka ko'rsatadigan asosiy ta'sirlarini sanaydigan bo'lsak, ular quyidagicha bo'ladi:

- Jamiyat uchun — noto'liq oilalar soni ko'payadi;
- oilalararo yoki qarindoshlararo adovat yuzaga keladi;
- bir jinsning ikkinchi jinsga nisbatan nafrati paydo bo'ladi;
- teritanosil kasalliklarning ortishi kuzatiladi.

Mutaxassisrning maxsus tadqiqot natijalariga ko'ra aksariyat holda ajralish ayollarga qiyinchilik tug'diradi. Ya'ni ajralish erkaklarga nisbatan ayollarni kelgusi oilaviy baxtiga, bolalarning tarbiyasiga, oila budjetiga, ayolning salomatligiga, o'z ota-onasi bilan bo'lgan ota-ona va farzand munosabatlariga, ajralishgan ayolning ruhiyatiga kuchli salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga ayol uchun katta hayotiy muammolarini — qayta oila qurish va yolgizlik muammosini keltirib chiqaradi. Bu qishloq va shahar ayollarida deyarli bir xil ifodalanadi. Ammo shaharlik ayollar shahar turmush tarzida jinsiy xulq jihatdan birmuncha erkin bo'lganlari hamda o'z kasb faoliyatlari bilan faol shug'ullanganlari tufayli qishloq ayollariga nisbatan yolg'izlikdan kamroq jabr ko'radilar.

Biroq er-xotinning ajralishi sababli yuzaga kelgan noto'liq oilalarda «tirik yetim» bolalar qoladi. Birinchidan, «tirik yetimlik » jamoatchilik o'rtasida, ayniqsa, bolalar jamoalarida (bog'chada, maktabda, tengdoshlar davrasida) nisbatan kuchliroq qoralanadi. Ikkinchidan, bunday oilalarda ota yoki ona tomonidan, ularning yaqinlari tomonidan sobiq turmush o'rtog'I sha'niga, uning shaxsiyatiga salbiy bo'yoqlar beruvchi munosabatlar shakllanadi. Sobiq er-xotinlar tomonidan bir-birlarini qoralovchi fikr-mulohazalar ko'proq bildiriladi. Bular, albatta, bu toifa noto'liq oilalardagi o'zaro munosabatlarning shakllanishida qator noxushliklarni yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Ajralish faqatgina ajralgan er-xotinlar emas, balki ajralish oqibatida otasiz yashayotgan farzandlarga ham salbiy ta'sir ko'rsatar ekan.

Tayanch so'zlar: Nikoh, monogam nikoh, patrilokal nikoh, birgalikda yashash, nikoh bozori, nikoh aylanasi, nikoh tanlovi, nikoh holati, ajralish, taloq, takroriy nikoh

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. «Nikoh» tushunchasiga ta'rif bering.
2. «Ekzogamiya» va «endogamiya» tushunchalarining farqini tushun- tiring.
3. Er-xotinning yashash joyi bo'yicha nikoh qanday turlarga bo'linadi?
4. Monogam va poligam nikoh deganda nimani tushunasiz?
5. O'zbekistonda qaysi yoshdan boshlab nikohga kirishga ruxsat berilgan?
6. Nikoh bozori deganda nimani tushunasiz?
7. Nikoh holatini ifodalovchi demografik ko'rsatkichlarni sanab bering.
8. Ajralishga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
9. Ajralish chastotasini o'lchovchi ko'rsatkichlarni aytib bering.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.

2. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.

Qo'shimcha adabiyotlar

3. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
4. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
5. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
6. Bo'rieva M. R. O'zbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997.-157 b.
7. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O'zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o'quv qo'llanma). – T., 2006.
8. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya "Dashkov i K", 2004. – 244 s.

Elektron manbalar:

1. <http://www.demoscope.ru>.
2. <http://ziyo.net>